

Gemma Pappot
Het 'middelmattige' van Montaigne

' A poet is an ordinary man, only more so.'

Op 13 september van dit aflopende jaar was het 400 jaar geleden dat Montaigne -bij de consecratie tijdens een mis in zijn huiskapel, zegt men- overleed. Dit gegeven is waarschijnlijk mede de oorzaak van de grote belangstelling voor zijn oeuvre: in de Aula-reeks verscheen een uitgave van negen essays en verschillende andere vertalingen, ook van de complete *Essais*, zijn aangekondigd. In de literaire bijlage van Vrij Nederland van 3 oktober 1992 stond een lang artikel van een van de vertalers, Hans van Pinxteren: een goede inleiding tot Montaignes schrijven en denken. Zo'n sterfjaar is dunkt me niet voldoende om de huidige belangstelling te verklaren: die moet gezocht worden in de originaliteit van Montaignes gedachtengoed. Montaigne is actueel en bruikbaar, en zo'n praktisch woord doet hem recht.

Hij werd op 28 februari 1633 geboren als oudste zoon van een welvarende, recentelijk geadelde familie die het landgoed Montaigne had aangekocht. In veel opzichten is Montaigne een oudste zoon; de zorg die aan zijn humanistische opvoeding wordt besteed (hij wordt door latijn-sprekende bedienden omgeven), de maatschappelijke functies die hij zal bekleden, de mate van sociale zelfverzekerdheid die hem eigen is, lijken te horen bij de in die tijd geldende status van eerste erfgenaam.

Maar Montaignes leven heeft een andere kant: die van het vrijwillig gekozen isolement van zijn bibliotheek-studeerkamer: 'de schoot der wijze maagden' waarin hij zich op 38-jarige leeftijd terugtrekt, om inzicht in zichzelf te krijgen.

Zijn geliefde vader is overleden; de vriendschap met La Boëtie, die zijn leven heeft bepaald, is door diens vroege dood ontijdig afgebroken; zijn huwelijk is wat redelijkerwijs van een maatschappelijk arrangement verwacht kan worden. Van de zeven dochters die eruit geboren worden sterven er zes als zuigeling; alleen de tweede, Leonoor, zal levensvatbaar blijken. Na heel jong al tot ambtelijke en politieke verantwoordelijkheden te zijn geroepen in een tijd dat Frankrijk geteisterd wordt door gruwelijke godsdienstoorlogen en wanbeheer, verkiest hij het 'otium', de 'ledigheid', boven het openbare leven, en gaat op zoek naar zichzelf.

Twee omstandigheden hebben er ongetwijfeld toe bijgedragen dat Montaigne is gaan schrijven: zijn boezemvriend La Boëtie liet hem bij zijn dood zijn geschriften en zijn klassieke bibliotheek na, en Montaignes vader had hem, enkele maanden voor zijn dood, verzocht het werk van een Spaans

theoloog Sebundus uit het latijn te vertalen. De uitgave hiervan leidde tot briefwisselingen met lezers en later tot het uitvoerig essay *De apologie van Raymond Sebond*, waarin Montaigne het werk dat hij verdedigen wil ongeveer op de kop zet (of op de voeten), maar dat is een ander verhaal. Overigens zou de Curie krap een eeuw later zowel Sebond als Montaigne op de Index plaatsen...

Op zoek naar de eigen vorm

Voor Montaigne, die op oudere leeftijd bekend nog steeds spontaan latijn te spreken wanneer plotselinge omstandigheden hem een uitroep ontlokken, was zo'n vertaling naar het Frans ongetwijfeld een taalkundige uitdaging, nog afgezien van het religieuze aspect in die tijd van Reformatie en godsdienstoorlogen. Hoe moeilijk het schrijven in aanvang voor hem is, blijkt uit het enorme verschil in de stijl van zijn essays en die van een lange brief aan zijn vader, waarin hij verslag doet van de ziekte en de dood van La Boëtie. Deze brief is in voor die tijd gebruikelijk, vlot leesbaar Frans geschreven, helder van structuur. Maar wanneer hij voor zichzelf gaat schrijven, wordt hij geconfronteerd met het besef van de afwezigheid van een vorm die hem bevalt en de noodzaak zijn eigen vorm te scheppen. Hoe precair hij dat vond, blijkt vooral uit de titel: *Essais* oftewel 'proeven', 'pogingen'. 'Als mijn ziel houvast zou kunnen vinden zou ik me niet bezig houden met pogingen, ik zou tot besluiten kunnen komen; maar hij is steeds in de leer en op proef', schrijft hij in 'Over het berouw'; een essay uit het derde boek, het laatste, waarin zijn schrijven steeds gemakkelijker lijkt te gaan en steeds intiemer wordt. Berouw vindt Montaigne overigens maar een vreemd affect: beter is het verantwoordelijkheid te nemen en eigen en andermans falen niet te zwaar op te nemen.

Uitvinder van het essay

Montaigne moest, om zichzelf als schrijver te vinden, het 'essai' uitvinden: vóór zijn tijd bestaat het als genre niet. Dat hij ertoe gedwongen is, heeft in eerste instantie veel te maken met zijn bewondering en respect voor de klassieken én voor La Boëtie (immers wie is hij, bij hen vergeleken?). Later pas zal hij meer en meer beseffen dat juist het voorlopige, aftastende karakter van zijn schrijfwijze (wat men zijn scepticisme pleegt te noemen) zijn kracht is. Het evenwicht dat dan ontstaat tussen zijn bescheidenheid (die gebaseerd is op zijn brede maatschappelijke en culturele kennis) en zijn groeiend gevoel voor eigenwaarde, is wat het lezen van Montaigne tot een bijzondere ervaring maakt. De bescheidenheid doet hem meer en meer bewust kiezen voor 'de weg van het midden', volgens de opvatting van de deugd naar Aristoteles, en ook beseffen dat een bewuste keuze en acceptatie

van het 'middelmatige' de juiste weg voor de mens betekent. Het is ook de moeilijkste weg, omdat er een goed stuurman voor nodig is om te voorkomen dat de wal het is die een schip keert.

Het midden betekent ook een plaats op aarde: de uitdrukking 'humaine condition' is van Montaigne: een humanist zonder illusies over het mensdom, want gecorrigeerd door een christen - in een tijd van godsdienstoorlogen. Een christen ook 'door geboorte', die niet méér kent dan zijn aardse bestaan en het metafysische als empirisch onkenbaar buitensluit. Al lijkt voor La Boétie op zijn sterfbed de hemel open te gaan, Montaigne ontleent er geen enkele conclusie aan voor zichzelf. Ook hier is hij trouw aan zijn regel om, met respect voor elke andere leefwijze of geloof, alles te toetsen aan (doch niet te beperken tot) zijn eigen ervaringen.

Kort van stuk (hij beklagt zich erover dat men vaak aan zijn bedienden, waar hij bij is, vraagt waar 'Mijnheer' is...) heeft Montaigne veel van de door hem bewonderde Socrates: een figuur als een duikelaar die, hoe je hem ook neerlegt of -zet, altijd weer rechtop terecht komt. Daardoor is het een plezier om hem te lezen. De worsteling met zijn soms complexe en vaak gespierde taal en stijl brengt je in aanraking met het doorzettingsvermogen en basis-optimisme die Montaigne kenmerken.

Montaigne schrijft op oudere leeftijd en tot op zekere hoogte meditatief, net als Proust. Hij is dikwijls, zij het minder dan Proust, bezig met het verleden dat hij vaak zuiverder en hoger acht dan zijn eigen tijdsgewricht, maar is ook meer dan Proust aan het heden en het leven zelf verknocht, omdat het het enige is dat zeker is. Beiden zijn het schrijvers die 'zichzelf' en hun levenservaring in hun oeuvre binnenstebuiten keren. Je kunt je afvragen of dat type schrijver aantrekkelijk is voor leerlingen: een spannende intrige, een goed verhaal met identificatie-mogelijkheden gaat er nu eenmaal beter in.

De eigen bestaanservaring

Mijn eigen kennismaking met Montaigne begon tijdens mijn universitaire studie en liep via de stereotiepen over Montaignes 'perioden': stoïcisme, scepticisme en epicurisme. Ook in Frankrijk wordt hij hoofdzakelijk zo benaderd, vanwege het stuk filosofie dat baccalaureaat-studenten meekrijgen in hun laatste schooljaar. Pas later, toen ik in Nanterre studeerde en onder andere van Daniel Ménager (een gedegen kenner van de XVIde eeuw) college over Montaigne kreeg, ontstond er een vonk tussen dit oeuvre en mijzelf. Ik besepte bij het lezen van Montaigne dat ik hem als vrouw las (en ook dus dat ik mij tot dan toe onbewust van mijn identificatie geweest was). Waarschijnlijk doordat Montaigne in zijn essays zo dicht bij zichzelf weet te komen, en de lezer zo bij diens eigen bestaanservaring brengt. Daar kan geen filosofische definitie tegenop.

Later, toen ik zelf Montaigne ging lezen met studenten aan de M.O.-B (later Lerarenvariant 1e graad) -opleiding, ontdekte ik langzamerhand hoe dat kwam. Inmiddels deed ik al jaren yoga en was ik ook vertrouwd geraakt met boeddhistische schrijvers. Montaigne is geen boeddhist avant-la-lettre, omdat hij geen systeem zoekt of bouwt, maar zijn aandacht voor zelfwaarneming sluit goed aan bij een boeddhistische levensbeschouwing. Het accent dat ook in boeddhistische methoden op de waarneming van het lichamelijke ligt, deed me bij het lezen en herlezen van Montaigne beseffen hoe vaak hij verwijst naar 'l'assiette', dat niet het etensbord betekent, maar ons bekken: dat waarop wij zitten, en ook naar het lopen: 'la marche', 'la démarche', 'l'allure'.

Montaigne gebruikt zijn bewustzijn om zichzelf nauwkeurig te observeren: niet alleen psychisch maar ook fysiek. Dat 'leven' een voortdurend veranderingsproces blijkt, dat het sterven dagelijks al in zich draagt, is voor hem in feite een bevrijdende ervaring die datzelfde leven waardevoller en intenser maakt. Heel klassiek is Montaigne natuurlijk in de acceptatie van het feit dat het sterven een wet is en geen straf. Ook het leven is dat niet, zodat er ook geen hemelse 'beloning' op hoeft te volgen.

Montaigne lezen op de lerarenopleiding

Als ik Montaigne lees met studenten, wijs ik op zijn beeldspraak. Deze is bijna altijd gericht op concretisering via het algemeen menselijke van ons fysieke bestaan op aarde. Zoals Friedrich het in zijn standaardwerk beschrijft: Montaigne 'vernedert' de mens, zichzelf incluis, om hem te verlossen van te grote pretenties en daardoor van het risico zichzelf te verliezen. 'Op de hoogste troon van de wereld, zitten we nog altijd gewoon op onze kont' is een van de laatste zinnen van het slot-essay van zijn werk: 'Over de ervaring' geheten. Door niet uit te gaan van filosofische termen, maar de teksten zo aandachtig mogelijk te lezen vanuit een eigen inzicht, ontstaat er, zelfs bij de franstalige studenten die Montaigne uit hun Franse middelbare schoolervaring kennen, een meer authentiek contact met deze schrijver.

Scepticisme komt van 'skopeo' dat 'aandachtig waarnemen' betekent: daarin schuilt het 'boeddhistische' en 'meditatieve' van Montaigne. Als we gevoeld hebben hoe Montaigne waarneemt, kunnen we achteraf zeggen dat dat bijvoorbeeld scepticisme is, maar dan wel in een betekenis die rijker is dan wat men er gewoonlijk onder verstaat.

Het oeuvre van Montaigne is niet een nostalgisch of ironisch getint verslag achteraf van werelden vol valse waarden die men omwille van de uiteindelijke Waarheid van de Kunst verlaten heeft zoals bij Proust, die een scheiding aanbrengt tussen Proust-als-mens en Proust-als-schrijver. (Gezien het biografisch fetisjisme van de 19de eeuw overigens wel begrijpelijk...)

Bij Montaigne gaat het uiteindelijk om levenskunst: 'Het getuigt van absolute, en welhaast goddelijke volmaaktheid, om loyaal te kunnen genieten van het feit dat men leeft.' (III,13).

Montaigne op havo/vwo?

Zou het mogelijk zijn om iets met Montaigne te doen in het havo/vwo? Ik heb zelf nooit voor die vraag gestaan. In de jaren dat ik in Frankrijk les gaf, werd Montaigne niet meer gegeven in de 'onderbouw' (tot ongeveer 15 jaar) waarin ik les gaf. In mijn onderwijservaring hier heb ik alleen met volwassen studenten te maken gehad.

Er zijn veel passages bij Montaigne te vinden die jonge mensen in hun rechtvaardigheidsgevoel kunnen aanspreken: zijn mening over zogenaamde primitieve beschavingen (I, 31) en over gerechtelijke martelpraktijken (II, 5 en 11) is schrijnend aktueel. Zijn bekentenis over de hersenschimmen die zijn geest hem in ledigheid baart (I, 8), zijn geschreven zelfportret (II, 17) en zijn essay over de opvoeding (I, 26) bevatten passages die als prikkelende discussie-stof kunnen dienen.

Sommige van zijn aforismen ('Je ne vois le tout de rien'; 'Je ne peins pas l'être, je peins le passage') zijn in al hun simpelheid heel subtiel en zo verschillend te vertalen, dat de uitkomsten ervan heel informatief kunnen zijn. De woorden zijn genoeg bekend, maar wat bedoelt de auteur precies?

Ik heb prachtige herinneringen aan teksten van Plato en Homerus, puur door deze te hebben vertaald, zonder veel over hun literair-historische of filosofische betekenis te hebben moeten leren. Het zijn de 'dode' talen die verschoond blijven van commentaren en zo op een discrete en vrijblijvende manier aan leerlingen worden aangeboden. Misschien is dat voor Montaigne de juiste manier. En geen etiketten, omwille van de toetsbaarheid.

Misschien is Montaignes manie om de balken van zijn bibliotheek vol met Griekse en Latijnse aforismen te laten graveren, een invalshoek om leerlingen een eigen keuze van 'bons mots' te laten maken. Het laatste dat je met Montaigne zou moeten doen is er 'leerstof' van maken: nadat je zijn essay over de opvoeding hebt gelezen, kun je hem dat niet aandoen!

Hoe heugelijk het verschijnen van de vertalingen ook is, naar mijn gevoel maken ze Montaigne bijna te makkelijk. Als hulpmiddel bij zijn soms stugge en eigenzinnige Frans zijn ze echter welkom.

Goede Franse uitgaven zijn:

Montaigne (Extraits), ULB Bordas. Een schooluitgave met een uitgebreid notenapparaat.

Montaigne, *Oeuvres Complètes*, L'intégrale, Ed. du Seuil. Een uitstekende uitgave met veel 'hulpmiddelen', voetnoten, woordenlijst, lijst van kern-citaten, personages enzovoorts.

- Vertalingen:

Essays van Michel de Montaigne Aula 1992 (ISBN 90 274 2833 6)

Aangekondigd voor 1993 is een keuze van essays door vertaler Hans van Pinxteren; *Montaigne's reisverslag*, en de complete *Essays Michel de Montaigne*, bij Uitgeverij Boom, te Amsterdam.